

NASTAJANJE, RAZVOJ I PROPAST INDUSTRIJE U PODRAVINI DO 1945. GODINE

START, DEVELOPMENT AND DECLINE OF INDUSTRY IN PODRAVINA REGION UNTIL 1945

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Redoviti profesor u miru

mira.kolar@zg.t-com.hr

Primljeno / Recieved: 10.1. 2012.

Prihvaćeno / Accepted: 20. 5. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad / Review

UDK / UDC 061.22 (497.5 - Podravina) 1945.

SAŽETAK

O industriji Podravine napisano je mnogo više znanstvenih i stručnih radova nego o industriji drugih područja Hrvatske. Takav je bio i razvoj te industrije u području na granici gdje su dolazili znatni utjecaji iz Mađarske i Slovenije, ali i Austrije. Zbog odnosa stranih vodećih vlada prema našoj privredi, posebno prema industriji, ona ima i određenih specifičnosti: ovisi o političkim prilikama, uglavnom se razvija bez pomoći države, prerađuje vlastite sirovine te je u stručnom pogledu ovisna o tehničkim dostignućima vodećih zemalja.

Ključne riječi: industrija, Podravina, razdoblje od 1848. do 1945.

Key words: Industry, Podravina, period from 1848 to 1945

UVOD

Kada se početkom dvadesetog stoljeća putovalo željeznicom od Koprivnice do Virovitice, crkveni zvonici i tvornički dimnjaci bili su simboli pojedinih mjesta.¹ Na stanicama su uvijek stajali vagone koje je trebalo natovariti kukuruzom, krumpirom, stokom, drvom i ostalom robom. Danas više nema dimnjaka te je od prošlosti ostala samo impozantna molvarska crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije koja svojim položajem na brijegu dominira na daleko podravskom ravnici kada se putuje željeznicom. Danas se misli da osim Koprivnice i ne treba drugih industrijskih pogona i da se stanovništvo treba prilagoditi uslužnim djelatnostima i kulturnom turizmu te nekim posebnim granama. No, to će ići vrlo teško, a mnogobrojnost stanovništva traži razvoj radom intenzivnih privrednih grana.

Podravina je u prošlosti bila prepuna malih tvornica koje su prerađivale domaću sirovinu. Možemo uočiti da nije bilo ničega što Podravci ne bi proizvodili ako su imali sirovine. Podravina je bila prepuna raznih tipova mlinova, pilana, ciglana, kožara, mljekara, uljara, metaloprerađivačkih i malih kemijskih pogona i drugog, obrtnici su izrađivali obuću, a bila je razvijena i tekstilna domaća radinost koja je koristila lan i konoplju. Podravci su mogli bez uvoza iz drugih krajeva zadovoljiti sve svoje potrebe koje su bile skromne jer je i život bio skroman, a zahtjevi ljudi mali. Zbog svojeg položaja, a i zbog demografske strukture naroda na granici, Podravci su rado odlazili u Međimurje i Mađarsku donoseći odanle tehnička znanja i kapital pa možemo reći da je Podravina, iako nemažena od vlasti, uspijevala držati korak s industrijom u susjednim zemljama. Ova činjenica nije zapažena zbog kratkotrajnosti rada pojedinih tvornica koje se teško održavaju zbog konkurencije industrijske robe susjednih zemalja i slabosti domaćeg kapitala koji je imao slabu akumulaciju u krilu domaćeg krajiš-

¹ I crkveni zvonici i tvornički dimnjaci bili su vrlo zahtjevni za graditelje. Zna se da su se dimnjaci mogli graditi samo od najkvalitetnije cigle pa se nije mogla koristiti cigla okolnih ciglana, već se morala nabavljati iz Bedekovčine u Hrvatskom zagorju, odnosno od Bonove ciglane u Vinkovcima.

kog stanovništva, a došljaci su - nakon što su iscrpili sirovine - izgubili interes za dalje održavanje tih tvornica pa se sve moralo nanovo graditi uz neku drugu tehnologiju.

Stoga, možemo reći da je povijest industrije Podravine vrlo burna i zapravo ciklična, s tim da su u novom ciklusu novi ljudi pokretači industrije, kao što je drugačija i tehnologija. Svakako je zanimljivo da je Podravina 1918. imala više tvornica nego danas. Dakako, to većinom nisu bile velike tvornice i stajale su na granici između obrta i male industrije što su uzrokovali izostanak električne energije za cijelo područje i slabe željezničke veze. Grad Koprivnica, kao slobodni kraljevski grad, ima svoju posebnu povijest i na polju industrijalizacije, odnosno manufakture, opskrbljujući vojno i civilno stanovništvo raznim proizvodima što se može pratiti kroz povijest sajмова, a i cehova, u Koprivnici još od srednjeg vijeka. Prolazak željezničke pruge Mađarska - Zagreb - Rijeka kroz Koprivnicu dao je ovom gradu karakter trgovačkog, prometnog i industrijsko-obrtnog središta za cijelu Podravinu. Kao važno mjesto ovdje se otvaraju prvi manufakturni pogoni, od kojih nekih pre-rastaju u prave tvornice, a Koprivnica se već 1870. i prva veže na željezničku prugu Mađarska - Zagreb - Rijeka.

Povijest industrije u Podravini možemo pratiti već od 1848. godine i o njoj je mnogo pisano, pri čemu posebno treba istaknuti radove Dragutina Feletara.² Ban Josip Jelačić je ukinuo kmetstvo i tlaku čineći ljude pokretnima, a vrlo mnogo je obećao i krajišnicima. Međutim, to nije mogao ispuniti na krajiškom području jer je bečki dvor zadržao vojnu krajinu do 1872. godine pa je i kretanje krajiškog stanovništva bilo ograničeno. No, već prije ukinuća Đurđevačke i Križevačke pukovnije i ukla-panja područja tih pukovnija u Bansku Hrvatsku krenulo se s osposobljavanjem djece. Na ovo nasto-janje bana ukazuje i otvaranje nove pučke škole u Koprivnici 1856. godine uz veliko slavlje naroda, kao što je narod dočekao s velikom zahvalnošću i otvaranja Građanske škole u Virju u vrijeme kada je predstojnik Zemaljske vlade za nastavu i prosvjetu u Zagrebu bio dr. Izidor Kršnjavi. U tom vre-menu mnogi poticaji dolaze od gospodarstvenika iz mađarskih županija, pogotovo Baranje i područja gdje se govorilo i hrvatski.³ Uz silne zapreke i muke domaći ljudi su promišljali i domišljali kako da poboljšaju svoj život i kako da nađu adekvatnu zamjenu vojničkim zanimanjima. Ovaj prijelaz bio je vrlo bolan i otežan te prepun promašaja jer ne postoji nikakva planska politika industrijalizacije u Hrvatskoj koja se smatra samo potrošnim područjem za industrijsku robu koja se dopremala iz indu-strijski razvijenih dijelova Habsburške Monarhije Dunavom i Dravom, odnosno »vojničkim vertikal-nim« cestama koje su gravitirale prema Bjelovaru koji je 1776. izgrađen kao središte Varaždinske vojne krajine. U razvoju industrije Podravine možemo najgrublje razlikovati nekoliko razdoblja. Dakako, moguće je načiniti i drugačiju periodizaciju jer je svaka privredna grana imala svoja razdo-blja prosperiteta, stagnacije i propadanja:

1. RAZDOBLJE: OD 1849. DO 1868. GODINE ILI DOBA BANA JELAČIĆA

Velike su se nade polagale u slobodno kretanje i obrazovanje radne snage koja se oslobodila plem-stva, ali je to pokrenulo radnu snagu samo u Banskoj Hrvatskoj i nije se znatnije odrazilo na položaju krajišnika Podravine koji su ostali u okviru Đurđevačke i Križevačke pukovnije do 1872. Ipak, najava razvojačenja Vojne krajine dala je nadu i stanovništvu tog područja da će se prilike promijeniti, utoliko više što se granica između građanske Koprivnice i krajiškog područja počela razvodnjavati već kroz cijelo 19. stoljeće. Najbolji dokaz tome su zahtijevanja podravske krajišnika koji 1848. traže privredne slobode i ravnopravnost njihovih obrtnika s obrtnicima Koprivnice, kao i osnivanje narodne

² O radovima Dragutina Feletara vidjeti *Bibliographiu Podravinu: izbor literature o Podravini* (Koprivnica 2001.) te radove u časopisu *Podravina*, br. 1-18. No, o tome su pisali i drugi autori te se podaci mogu pronaći u radovima različitih naslova Mire Kolar-Dimitrijević u istim izvorima. Za Koprivnicu najsažetiji pregled koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju sintetizirao je Danijel Kovačić (Danijel KOVAČIĆ, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, *Podravski zbornik*, 24-25, Koprivnica 1999, 137-157.).

³ Tim se problemom bavila Klara Merey, gospodarska povjesničarka iz Pečuha.

banke.⁴ I možda bi ovaj proces bio dosta brz da nije došlo do jačanja centralizma i nepriznavanja odluka Hrvatskog sabora iz 1848. godine te se pod Bachovim pseudoapsolutizmom ponovno nije poticala germanizacija. Istina, bilo je poželjno uključivanje u industrijsku revoluciju, ali Podravina nije mogla skupiti domaći kapital pa su sve manufakture - jer prvi parni stroj je montiran u mlinu u Koprivnici - kratkog daha. Ništa bolje nije bilo ni nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe jer su sve odluke potpale pod Ugarsko ministarstvo trgovine koje je davalo dozvole za sve »industrijsko« i »prometno« što se podizalo u Hrvatskoj te je Hrvatskoj bilo oduzeto pravo da odlučuje o svojem gospodarstvu, što je imalo nesagledivih dugoročnih posljedica, koje su obilato ugrabili stranci koji su dolazili u Hrvatsku s kapitalom pomoću kojeg su preuzimali ili zatvarali one pogone koji su postojali u doba feudalizma, a koje plemstvo nije uspjelo održati jer se nakon ukinuća kmetstva nisu uspijevali prilagoditi novom vremenu u kojem dominira robno novčana privreda. Borba za vlast vodi se na političkom, a ne na gospodarskom polju, ali je vlada u Beču nastojala posve zanemariti interese Hrvatske i nije poticala niti pomagala gospodarski razvoj Hrvatske niti iskorištavanje njezinog velikog potencijala u ljudima i položaju. Koprivnica je bila neka vrsta granice između vojne i Banske Hrvatske te joj je upravo taj položaj dao posebnu vrijednost koju je građanstvo Koprivnice dobro iskoristilo postajući privlačno mjesto za obrtnu i industrijsku proizvodnju sa svojim sajmovima koji su privlačili stanovništvo šireg područja. Domaći ljudi nisu imali kapital za osnivanje dobro opremljenih pogona pa ih i ne nalazimo kao osnivače tvornica. Oni rade i djeluju na periferiji pokušavajući kroz udruživanje stvoriti potrebni kapital, ali suočeni s jačim kapitalom trgovaca, koji dovoze robu iz razvijenijih dijelova Monarhije, brzo posustaju i odustaju od dalje djelatnosti. Niti Bansko namjesništvo niti krajišnici, kao niti slobodni seljaci i obrtnici, nisu imali investicijskih sredstava, a kredit se nigdje nije mogao dobiti, čak ni kod kaptola koji je ukidanjem crkvene desetine došao u materijalne neprilike. Pokušaj obrtnika da osnuju male tvornice bio je kratkog daha jer je Podravina prometno nepovezana s bilo kojim većim središtem. Zato nije mogla iskoristiti ono što je imala, marljive ljude i sirovine, pa većina stanovništva i dalje vegetira u neimaštini preživljavajući, kao i ranije, prihvaćanjem svih poslova i radom na premalim poslovima koji su davali premale prihode za uključivanje u izvanpoljoprivrednu proizvodnju koji proces zahvaća Mađarsku koja naglim koracima poboljšava svoju privredu. Ono nekoliko pokušaja oko osnivanja manufakture u Koprivnici i Virju na području svilarstva i kroz bratovštinu bilo je preslabo da nagovijesti početke industrijalizacije.⁵

2. RAZDOBLJE: OD 1868. DO 1914. GODINE ILI DOBA HRVATSKO-UGARSKE NAGODBE

To je vrijeme polustoljetne podređenosti Hrvatske i Slavonije Mađarskoj koja je otežala industrijalizaciju Hrvatske, pa i Podravine. Naime, Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. Zemaljska vlada Hrvatske i Slavonije nije mogla odlučivati o privrednom razvitku i prometu pa su se i obrt i industrija mogli razvijati samo uz blagoslov vlade u Budimpešti. Gospodarstvo je bilo određivano »odozgo« što je imalo nesagledivih gospodarskih posljedica sve do kraja Austro-Ugarske Monarhije. Domaći ljudi, stoga, ne mogu biti značajniji poduzetnici bez blagoslova budimpeštanske vlade koja Hrvatsku smatra samo područjem kojim prolazi promet do Rijeke i Jadranskog mora, odnosno područjem koje otvorenjem Sueskog kanala postaje izvanredno značajna izvozna i uvozna luka.⁶ Podravina, a osobito grad Koprivnica, zbog toga dobivaju izvanredno značenje. Započelo je novo doba i industrijski razvoj postaje želja domaćih ljudi koji ostvaruju uglavnom kao radna snaga stranih poduzetnika. Domaći ljudi su rijetko graditelji tvornica, a ako to i jesu onda je to mlinarska industrija koja se također razvija

⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Podravina u 1848. godini. *Historijski zbornik*, 51, Zagreb 1998, 101-111.

⁵ Ivica TIŠLJAR, Iz povijesti virovske trgovine. *Podravski zbornik* 5, 1980., 266-270; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Podravsko svilarstvo do 1858. godine, *Podravina*, Vol. 1, br. 2, Koprivnica 2000., 86-98.

⁶ Željeznica je sagrađena od Nagykanizse do Koprivnice i Zagreba 1870., a odatle do Rijeke 1873. godine. Bila je to najbrže građena željeznička pruga u Austriji koja je prolazila kroz izvanredno težak kameniti teren Gorskog kotara. Čini se da su Mađari cijenu ove pruge ugradili u troškove za Hrvatsku pa je upravo zbog toga postojala sve do 1918. kod diskusija o financijskom dijelu Nagodbe rasprava tko koga iskorištava.

pod snažnim utjecajem inovacija mađarskog mlinarstva potiskujući domaće male vodenice s Drave i svakog većeg potoka. Zanimljivo je da su pilane malene i služe za zadovoljavanje potreba domaćeg stanovništva, dok se veća stabla otpremaju Dravom do Osijeka da bi odanle bila otpremana u Mađarsku i Austriju. Nakon sječe lagano dostupnog drveta, uglavnom Austro-Ugarskom nagodbom, započelo je novo doba. Podravina je zanimljiva i za tzv. prljavu industriju pa je slijedom toga sagrađena kemijska tvornica »Danica« kraj Koprivnice u kojoj je radilo oko 500 zaposlenih proizvođači kemikalije i umjetno gnojivo za sjevernu Hrvatsku i južnu Mađarsku.⁷ Zbog pruge koja je Koprivnicu postavila na glavnu prugu Mađarska – Rijeka, ovaj grad postaje vrlo zanimljiv i trgovcima, uglavnom Židovima, koji svoj doneseni ili marljivim radom stečeni kapital ulažu u ugostiteljstvo, ali i u industriju.⁸ Najstariji popis tvornica imamo u Izvješćima o stanju uprave Bjelovarsko-križevačke koja je osnovana 1886. spajanjem bjelovarske i križevačke županije te je obuhvaćala cijelo područje od Koprivnice do Virovitice. Prema registraciji Hrvatsko-ugarskog zakona o obrtu koji je stupio na snagu 18. svibnja 1884.⁹, popisani su obrtnici i trgovci te su krajem 1890. u izdanju Trgovačko-obrtne komore Gjuro Justić i Ljudevit Strohmayr tiskali *Adresar obrtnog i poslovnog svijeta u Hrvatskoj godine 1890. po službenih vrelih*. Danas nemamo boljeg popisa. Trgovci su razvrstani u 113, a obrtnici, među koje se ubrajaju i industrijalci, u 149. grupa. Godišnji *Izvještaji o stanju uprave u Bjelovarsko-križevačkoj županiji* od 1886. godine do Prvoga svjetskog rata nešto su detaljniji, ali ni 1900. izašla *Karta Kraljevine Hrvatske i Slavonije obzirom na industrijske prilike*, koja je tiskana u *Izvještaju kr. zemaljskog obrtnog nadzorništa o pregledanju obrtnih i tvorničkih poduzeća*, nije detaljnija. Karta je načinjena po propisima Zak. čl. XXVIII/1893. o kraljevskim obrtnim nadzornicima i sadrži opise koje je načinio prvi nadzornik Armin Kraus.

Ovakvi popisi objavljuvani su povremeno, ali niti jedan ne sadrži sve podatke o poduzećima. To ne sadrži ni Iskaz poduzeća Dragiša Jovića koji je objavio popis poduzeća u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji pred Prvi svjetski rat.¹⁰ Iz ovih popisa možemo vidjeti vrstu poduzeća i njihov broj, ali ne i njihovu energetska osnovu. Također, s popisa su ispali svi detaljniji podaci o tvornicama jer ih vlasnici u vrijeme liberalnog kapitalizma, kakav je promoviran u Monarhiji, nisu ni trebali podnositi ministarstvu.

Međutim, sve odluke o osnivanju industrije, pa čak i zakone o obrtu, donosilo je Ministarstvo trgovine u Budimpešti jer su industrijska, pa i obrtna proizvodnost, potpadale pod zajedničko ministarstvo koje za Hrvatsku nije predvidjelo industrijski razvoj, smatrajući ju samo potrošnim područjem industrijske robe iz razvijenijih dijelova Monarhije. Kako se ipak ne bi reklo da se guši industrijalizacija u Hrvatskoj, pa i u Podravini, povremeno je dozvoljavano osnivanje tvornica koje su bile važne za prehranu (mlinovi) ili građevinarstvo (ciglane)¹¹, ali su bile prepuštene nesmiljenoj konkurenciji i ograničenjima koja su donosila promjene u državnoj strukturi pa su mnoge tvornice propadale. To je osobito pogodilo mlinarsku industriju.¹² Osnovane su tvornice većinom ostajale na razini obrta jer su nisu imale pomoć državne koja je pomagala samo politički i stranački podložnim vlasnicima, kao što je npr. 1906. kemijska tvornica »Danica« kao prljava industrija koju nitko nije htio, pa ni Zagreb koji je već početkom 20. stoljeća imao velikih socijalnih problema zbog dolaska osiromašenih ljudi u grad, a koji je poslije kulturne i prosvjetne postao i gospodarska i financijska metropola

⁷ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Koprivnička tvornica »Danica« do 1937 godine. *Podravski zbornik* 22. Koprivnica 1996., 119-137.

⁸ Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u gospodarstvu Koprivnice i Podravine, *Podravina*, Vol. VIII., br. 16, 98-114.

⁹ *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* 23. IX. 1884., zak. čl. XVIII/1884.

¹⁰ Dragiša JOVIĆ, Popis industrijskih poduzeća u Hrvatskoj, *Historijski zbornik Slavonije*, 10., Slavonski Brod, 1973. Po županijama.

¹¹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Podravske ciglane do 1945. godine s posebnim osvrtom na novigradsku ciglanu, *Podravski zbornik*, 35. Koprivnica 2009., str. 255-275.

¹² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Od zrna i klipa do kruha i kolača u Podravini do 1945. godine, *Podravina*, Vol. VIII, br. 15, Koprivnica 2009., 5-38.

Hrvatske. U Zagrebu je 1892. otvorena i Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka u kojoj se mogao dobiti kredit na zemlju, ali je zbog podređenosti budimpeštanskoj hipotekarnoj banci rijetko davala kredite tvorničarima u Hrvatskoj, iako je mogla davati kredite za zemlju i time pripomoći orijentaciji plemstva na industriju. Osim »Danice« pomagana je i tvornica šarafa, kao i tvornica ulja u Koprivnici zbog potreba fronta i nagomilanog gradskog stanovništva u Monarhiji koje je imalo velikih potreba za masnoćama.

Židovi su u ovom razdoblju gotovo potpuno preuzeli vlasništvo svih većih tvornica. Bili su povezani s mađarskim industrijskim krugovima, znali su jezike, a u Podravinu ih je privlačila sirovina i jeftina radna snaga. Oni su pokrenuli i eksploataciju ugljena u slabokaloričnim i dosta opasnim područjima zbog urušavanja zemlje podravskim ugljenicima te je jeftini ugljen omogućavao održavanje mlinova i ciglana kojih je bio prevelik broj te i nisu radili cijelu godinu. Tvornice i gradska elektrana u Koprivnici te željeznica snabdijevali su se iz lokalnih ugljenika, ali je taj lignit bio slabo kvalitetan pa su i ti ugljenici u Kozarevcu, Bregima, Glogovcu i Međimurju bili ograničavajući faktor podizanja kvalitetne industrije. Židovi vode i lokalne banke i štedionice o kojima ovisi i trgovina i industrija.¹³ No za industriju je trebalo i sposobnih inženjera, a zagrebačko sveučilište je davalo samo profesore, pravnike i svećenike, a te se struke nisu mogle uključiti u industrijalizaciju. Niti u Podravini nije bilo niti jedne škole koja bi pomogla tehničko obrazovanje. Koprivnička gimnazija, otvorena 1906., bila je realna, a Građanska škola u Virju nije omogućavala učenicima prirodan prijelaz na gimnazije i dalje na fakultete, što je na jedan način ograničavalo stvaranje domaćeg tehničkog kadra bez kojeg nema industrije. O elektrifikaciji još nema niti govora pa parni strojevi traže kvalificirane strojare za koje u Podravini i Hrvatskom zagorju nema škole. Nafta i benzin su skupi jer su velike naftne kompanije zatajile postojanje ove energetike u Međimurju, i dakako Podravini, iako se ovu djelatnost već čini nemogućom bez kvalificiranog strojara koji se mogu školovati samo izvan Hrvatske.

3. RAZDOBLJE: OD 1918. DO 1925. GODINE

Nova država, Kraljevstvo SHS, od 1921. Kraljevina SHS, pustila je vlasnike kapitala da se razmašu i iskoriste sve mogućnosti za osnivanje novih tvornica, koje su većinom počele kao dionička društva udruživanjem sitnog kapitala, skupljenog štednjom, ali i ratnim špekulacijama tijekom Prvoga svjetskog rata, da bi onda kasnije postala obiteljska poduzeća. No, tvornicama se ništa drugo nije osiguravalo, a porezi su rasli, pogodoeni i zamjenom četiri krune u jedan dinar pa su mnoge tvornice ubrzo za vrijeme kreditne krize počele propadati ili životare do zatvaranja. To je osobito pogodilo podravske mlinove koji nisu dobivali izvoznice za izvoz brašna u Austriju, a onda je Austrija nezadovoljna sporom isporukom brašna prekinula naručivanje brašna iz sjeverne Hrvatske što je dovelo do zatvaranja mnogih mlinova. Slično je i s ciglanama koje ostaju bez izvoza jer i nova država ne pomaže tarifnom politikom izvoz cigle. Velik udarac ovim malim tvornicama dao je Zakon o carinama 1925. koji je izvoz pogodio izvoznim carinama i zabranom uvoza modernih strojeva. Ne pomaže se niti školovanje mladih ljudi u inozemstvu jer je aktivnost društva Hrvatski radiša¹⁴ na tom polju bila premalena da bi snažnije utjecala na rad obrta i industrije, pogotovo stoga što Bata iz Zlyna svojim jeftinim proizvodima uništava domaći postolarski obrt, a 1932. otvara i tvornicu u Borovu kod Vukovara koja je pokrivala potrebe cijelog jugoistoka i Male Azije za obučom. Batine prodavaonice otvaraju se u svakom mjestu, kao što i Tivar otvara prodavaonice gotove odjeće u Koprivnici. Iako je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca isticala da joj je cilj industrijalizacija, to se nikako nije osjetilo u Podravini jer se sva veća poduzeća, pa i Danica, nastoje preuzeti, a onda i preseliti na područje Srbije pod izlikom da velike i važne tvornice ne mogu djelovati blizu granice. Budući da je ova Uredba pogodila

¹³ Uoči Prvoga svjetskog rata u Podravini je djelovalo 14 novčanih zavoda, ne računajući kreditne zavode. (Dragutin FELETAR, Branko ŽAUHAR, *110 godina koprivničkog bankarstva*. Koprivnica 1982., str. 30 i dalje).

¹⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945., *Podravina*, Vol. 3, br. 5, Koprivnica 2004., 5-28.

čitavu Podravinu, njezin industrijski razvoj pada u recesiju i mnoge tvornice zatvaraju vrata svojih pogona. No, nemajući kuda tvorničari se uporno bore za svoje održanje pa je čitav proces propadanja slabo vidljiv. Govori se da je Hrvatska poljoprivredna zemlja i da se preko zadruga mora boriti za svoje održanje, prodajući za izvoz stoku i poljoprivredne proizvode. To je najava velikog miješanja države u privredni život, pa i u industrijalizaciju.

U ovom razdoblju počinje se shvaćati da industrijski razvoj sprječava nedostatak električne energije. Većina tvornica je ugradnjom dieselskih motora pokušala osigurati električnu rasvjetu svojem pogonu, a ponekad je elektrifikacija zahvatila i mjesto gdje je tvornica bila smještena (Đurđevac), ali pokušaji da se Podravina poveže s Falom koja osigurava industrijalizaciju mariborskoj okolini, pa i dijelu Hrvatskog zagorjam nije uspio. Podravina se u tom vremenu grčevito bori za održanje svojih tvornica. Posebna plinifikacija ili elektrifikacija pojedinih mjesta ugrožava financije tih mjesta zbog neracionalne izvedbe.¹⁵ O izgradnji hidrocentrala se još ne razmišlja.

4. RAZDOBLJE: OD 1925. DO 1941. GODINE

Nemogućnost sređivanja stanja u privredi zbog nedostatka investicionog kapitala dovodi do sve jače i snažnije intervencije države i krupnog kapitala u industrijski razvoj zemlje. Ekonomski povjesničar dr. Mijo Mirković napisao je 1935. godine, kada je djelovao kao ekonomist, da je industrijalizacija zemlje zbog brojnog stanovništva jedini izlaz u borbi protiv nezaposlenosti, ali da u zemlji moraju dominirati državna poduzeća. Mirković smatra da je Jugoslavija u odnosu na druge europske zemlje ušla u proces akumulacije kapitala prekasno i da je stoga jedino rješenje stvaranje jakih državnih poduzeća, jer država jedina može stvoriti poduzeća koja bi bila konkurentna stranima koja primjenjuju najmodernije tehnološke izume.¹⁶ No, bilo je žestokih kritičara ovakvog stava što je očito utjecalo i na razvoj industrije u poslijeratnom razdoblju zbog velike svjetske krize te se počinje smatrati da se država treba razvijati kao agrarna zemlja i da industriju ne treba potpomagati. Država smanjuje kredite privatnim bankama, a to se osjeća u krizi kredita kod malih novčanih zavoda koji su financirali male tvorničare.¹⁷ Gotovo potpuno zamire izvoz drveta usprkos radikalnog snižavanja cijena što se odrazilo na poslovanju Imovnih općina i državnih šuma.¹⁸ No, mlinarstvo je bilo ponajviše zahvaćeno neadekvatnim propisima države što je dovelo do potpunog zastoja u izvozu brašna pa je država radi socijalnog mira morala uvesti monopol na žito i brašno, regulirajući niske cijene sve do 1941. godine. Mnogi mlinovi prestaju s radom.¹⁹ Umjesto da pomogne relativno zdravoj privredi u Podravini do velike svjetske krize, država toliko financijski i politički pritišće narod da ovaj odbija čak i određene pozitivne pokušaje sređivanja stanja u privredi.²⁰ Podravina nema šanse da joj se pomogne u osnivanju tvornica, štoviše, Danica se seli čak na područje Srbije, odnosno njezini strojevi, a zatvara se i uljara te u njihovim dvorištima raste trava, a na dimnjacima - koji se tada ne ruše - naseljavaju se rode. Iako je napušten program brze industrijalizacije Jugoslavije, ipak se razmišlja o elektrifikaciji Podravine koja bi dala novi polet otvaranju novih proizvodnih poduzeća. No, plan vezanja na mariborsku Falu nije prihvaćen, iako je primjer Varaždina pokazao uspješnost ovakve odluke. Već se poslije 1933. pomišljalo na elektrifikaciju preko Banovinskog elektropoduzeća koje je imalo jedan centar u Bjelovaru, ali zbog nedostatka kapitala elektrifikacija nije zahvatila Podravinu.

¹⁵ Dragutin FELETAR, Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do Drugoga svjetskog rata s posebnim osvrtom na Koprivnicu, *Ekonomika i ekohistorija*, 2, Zagreb-Samobor, 2006., 104-148.

¹⁶ Mijo MIRKOVIĆ, *Industrijska politika*, Beograd 1936., str. IV.

¹⁷ Ivo BELIN, *Financiranje naše industrije. Nova Evropa*, 1924., str. 423.

¹⁸ Kriza u drvnoj industriji ima kulminaciju 1931. kada ne radi niti jedna pilana. U toj je godini izvoz drva iz Jugoslavije bio za 498,000.000 dinara manji nego u 1930., odnosno za 750,000.000 manji nego u 1929 godini. A kriza još nije dosegla najnižu razinu. (Izvoz drveta, *Hrvatski Radiša*, br. 4, 15. II. 1932, str. 71.)

¹⁹ Kriza u našim mlinovima, *Hrvatski radiša*, br. 4, 15. II. 1932., str. 70.

²⁰ Bilo je više takvih pokušaja od strane privredne elite, ali sve što se čini nailazi na otpor naroda koji ne želi promjene malim koracima, već traži da se država uredi kao seljačka republika.

Elektrifikacija preko lokalne centrale provedena je u Koprivnici i Đurđevcu preko Braunovog mlina, ali provedba plana Banovinskog električnog poduzeća u Bjelovaru za sistematsku elektrifikaciju nije do 1945. godine niti započela u Podravini, što je glavni uzrok ograničavanja razvoja industrije koja opet postaje zanimljiva kada je 1937. otvorena pruga Koprivnica - Varaždin jer bi se zahvaljujući tome proizvodi mogli najkraćim putem otpremati u Austriju i Njemačku koja ja imala veliku potražnju za poljoprivrednim i stočarskim proizvodima. Podravina nema niti modernu klaonicu, a najviše pažnje privlačio je eksportni Ettingerov mlin koji je bio u sprezi s bankarskim kapitalom. Naime, u ovom razdoblju dolazi do koncentracije industrije u cijeloj zemlji i stvaranja kartela pa u tome niti mlinarski industrijalci nisu bili iznimka. Ettingerovi (otac i dva sina) imaju i u Novigradu Podravskom mlin i ciglanu i kontroliraju svu djelatnost preko banke u Zagrebu. Ciglana Nöttig, odnosno bjelovarski mlinarski konzorcij, posjeduje mlin u Bjelovaru, Pitomači i Kloštru Podravskom, ali napušta mlin u Đurđevcu koji se pokazao nerentabilnim, iako je za njega otvorena čak i posebna željeznička stanica Mlin-Đurđevac. Propadaju i neke druge tvornice, a neke se sele u druga mjesta. Danica je 1936. zatvorila vrata svojeg pogona ostavljajući bez posla oko 500 radnika pa se očito zaostajanje Koprivnice osjeća i u smanjivanju broja Židova u Koprivnici koji napuštaju ovo područje čiji razvoj država ne potpomaže. Zanemarena su i manja mjesta u kojima prevladava politička borba koju hrani nezadovoljstvo naroda koji teško živi što se odražava u pojačanom oštećivanju državnih šuma i krivolovu te odlasku mnogih ljudi na privremeni rad u Treći Reich, a jača i tendencija odlazaka prema Zagrebu. Podravina je 1945. dočekala osvjetljenje u Koprivnici, doduše sa čestim prekidima i silnim ograničavanjima potrošnje što sve koči i obrt i industriju. Koliko je industrijalizaciju spriječio rad postojećih plinara nije poznato. No, Podravina sve do poslije rata biva osuđena na petrolejske ili karbitske svjetiljke, a električnu rasvjetu tek tu i tamo poznaju neke kuće koje imaju priključak na dinamo mlinova ili pilana. Sve u svemu, Podravina nema električnu energiju, a o postojanju plina postoje samo slabe naznake u tehničkim izvješćima centralne vlasti.

Vrijeme Banovine Hrvatske bilo je prekratko da bi se vidjelo što bi učinilo HSS-ovo vodstvo, ali smatram da Hrvatska seljačka stranka nije nikada imala u svojem programu industrijalizaciju, već se ograničila na poticanje srednjih seljačkih posjeda koji bi imali potrebnu sposobnost održanja uz pomoć države. Nisu mogli mnogo učiniti jer Podravina nije elektrificirana, imala je lošu prugu, njezin ugljen pokazao se niskokaloričan, a stručnih i tehničkih škola nije bilo. Sve to uvjetuje bijeg industrijskog kapitala iz Podravine u vremenu velike svjetske krize, a osobito u vrijeme Banovine Hrvatske. Ako je i stvoren, kapital se ulaže u građevine, a ne u restrukturiranje industrijskih pogona. Tako se pod utjecajem zahtjeva industrije i trgovine mijenja urbanistička slika Koprivnice²¹, ali i Đurđevca.²² Kapital traži sigurnija područja, školovaniju tehničku snagu i mirno stanovništvo, a u Podravini je pred Drugi svjetski rat sve vrilo zbog sve težih socijalnih prilika. Mnogi tehničari odlaze u potrazi za većim zaradama u emigraciju. Sve je to došlo do izražaja tijekom Drugoga svjetskog rata kada su se sve tvornice našle na udaru partizana pa je skidano remenje i zakapano u bunkere po šumama, a vlasnici su nastojali sačuvati glavu na ramenu pred hordama raznih vrsta koje su defilirale Podravinom.

²¹ Mirela Slukan Altić, Povijesni atlas gradova, III svezak. Koprivnica 2005.

²² Za Đurđevac je 1939. izrađen prijedlog regulacije mjesta koja je uključivala plansku regulaciju, s tim da bi Đurđevac imao tri središnje zone: prvi bi bio centar s upravnim zgradama i prosvjetnim institucijama; drugi bi bio meliorirani dio Travnika kod Starog grada gdje bi bilo gospodarsko područje sa zadružnim zgradama i staklenicima za selekciju sjemenja te zadružni centar; treća zona bila je predviđena za trgovinu pokraj željezničke stanice i uključivala bi sajmište, silose i industrijski kolosijek. Bilo je zamišljeno provođenje komasacije i zatim parcelacije radi gradnje na melioriranim zemljištima. (Mirela SLUKAN-ALTIĆ, Kartografski izvori za povijest Đurđevca od srednjovjekovne utvrde do idealnoga grada, *Podravina*, Vol. 1, br. 2, Koprivnica 2003., str. 96). Studiju je izradio Marko Vidaković, a plan se morao realizirati kroz 97 godina, s tim da bi se svakih deset godina provela revizija postignutog i prilagodio plan novonastalim potrebama. Đurđevac je po ovom planu trebao postati idealan agrarni centar budućnosti, ali taj projekt nikad nije realiziran.

5. RAZDOBLJE: OD 1941. DO 1945

Kao i u cijeloj zemlji, industrija se u to vrijeme našla u centru pažnje. Vlasti NDH nastoje održati rad tvornica prisilnim mjerama, ali nedostatak sirovina i ugljena čini te pokušaje poprilično bezuspješnima. Održava se samo ono najnužnije i ono što je bilo u službi vojne sile, i to samo kroz osiguranje. Mnoge su tvornice promijenile vlasnike zatvaranjem Židova u logore, ali su i pozivi u vojsku onesposobili rad mnogih obrta te se sve svodi na golo preživljavanje. Godine 1945. sve se promijenilo, ali to socijalističko vrijeme je već vrlo kvalitetno obradio dr. Dragutin Feletar u svojoj doktorskoj radnji i drugim radovima te drugi autori koji su radili u toj industriji i privredi. Dakako, sve se odvijalo u planskoj privredi sa svim boljkama tog socijalističkog sistema bez tržišne privrede pa se sve održavalo na račun standarda zaposlenih, a bez osiguranja budućnosti. Postojale su velike tvornice, poput tvornice obuće »Sloga« u Koprivnici, tvornice za preradu papirne ambalaže itd., i gotovo sve je propalo, a razlozi propadanja danas su upitni – zašto je propadalo ono što je stvoreno u ovoj sredini radom naših ljudi i naših stvaralaca? Gdje je pogreška? Je li moguće planirati industrijski razvoj u Podravini na ekološkim principima? Što je budućnost Drave i njegovih pritoka? Zašto još uvijek Koprivnica nema moderan cestovni spoj sa Zagrebom, a zakazuje i željeznički promet? Imamo sirovine, imamo radno sposobne ljude velikih inventivnih sposobnosti, a nemamo niti onog što smo imali prije pedeset godina te je nezaposlenost sve veća. Turizam može zaposliti dosta djelatnika, ali nikako toliko ljudi da bi to utjecalo na nezaposlenost koja postaje društveno neprihvatljiv čimbenik koji može utjecati na budućnost Podravine kojoj prijete utapanje u velike regionalne cjeline. Imamo prekrasnu zemlju i dosta jaku sirovinsku bazu koja bi uz pravilno iskorišten i poučen radni potencijal mogla djelovati na promišljenu, specijalističku industriju Podravine. Bez prikladne, potrebama ljudi i kraja prilagođene industrijalizacije, za koju nije dovoljno stvoriti menadžere, već i tehnički izvrsno školovane ljude globalizacijskih pogleda, prijete nam propast i iseljavanje te »slavonizacija« Podravine, što nikako ne bi bilo sretno s obzirom na ljubav Podravaca za svoj rodni kraj u kojem žele živjeti, raditi i umrijeti.

Industrija je svakako bila već do 1945. najsnažniji čimbenik promjene prostorne distribucije stanovništva u Podravini. Industrijalizacije utječe i na urbanističko formiranje Koprivnice, ali i Đurđevca, Pitomače i Kloštra Podravskog jer se sve tvornice nastoje smjestiti ili premjestiti u blizinu željezničke stanice. Iako poljoprivredni kraj, Podravina je težila da svoje proizvode preradi ne samo u polusirovine, već da proizvode finalizira pa za vrijeme Banovine Hrvatske 1940. počinje s radom tvornica voća i pekmeza braće Wolf u Koprivnici koja u vremenu poslije Drugoga svjetskog rata prerasta u najveću i glavnu tvornicu u Podravini.²³ Zamrla drvna industrija ne doživljava buđenje niti sličan razvoj pa prehrambena industrija postaje glavna industrija Podravine.

U svakom slučaju, industrija je utjecala na sve aspekte života pa preko kooperanata i na seljaštvo. Smatram da bi se bez Podravke Podravina opet vratila u predindustrijsko stanje velike bijede. Osim toga, u Podravini bi, kao Hrvatska u malom, trebala iskorištavati plavo-zelenu poveznicu, tj. Dravu kao turističku meku i Bilogoru kao zelenu poveznicu s obnovljenim i nanovo izgrađenim klijetima u starom stilu kao mjesto gdje se održavaju lovske večeri i krsti vino uz stare podravske pjesme, a nije za odbaciti niti riblja kotlovina na obali Drave, kao niti plovidba Dravom do Osijeka i njegovanje prijateljskih veza s Međimurcima na Muri. Dakako, moguće su i druge opcije zasnovane na vezama s Mađarskom, no sve to ovisi o mnogim čimbenicima koji moraju shvatiti da Podravina uz industriju treba i neko dopunsko zanimanje – kulturni turizam i tradicija bili bi dobar izbor.

ZAKLJUČAK

Podravina je pokušala slijediti europske trendove u industrijalizaciji, ali su joj razvoj omele nepovoljne političke prilike. Vođena je neadekvatna politika prema hrvatskoj industriji, s tim da su promjene državnih sistema uzrokovale takve promjene koje industrija bez pomoći države nije mogla prevladati. U monarhističkoj Jugoslaviji Podravina je bila industrijski srednje razvijeno područje

²³ Dragutin FELETAR, *Prilozi za povijest Podravine*. Koprivnica 1980.

Jugoslavije, barem na početku, ali je na kraju njena industrija većinom propala te je bila industrijski slabije razvijena nego 1918. godine, a rat je onda uništio i ono što je preživjelo burna međuratna vremena pa je gotovo sve trebalo nanovo oživljavati.

SUMMARY

Podravina industry has more scientific and professional reviews published than any other Croatian region. Being a border area, Podravina and its industry has always been significantly influenced by Hungary, Slovenia and Austria, too. However, due to specific relations of their (foreign) governments to our economy, industry in particular, Podravina industry has its specifics, like dependency on politics; mainly developed without government help; processing own raw materials from own resources; in professional terms it's dependent on technical achievements of leading foreign economies.